

Bombardementen in taal en media

Ronald Soetaert

*"Zouden de bommen die op Joegoslavië vallen
de waarheid vertellen, als ze konden spreken in plaats
van te ontploffen en te doden?"*

*"Zijn jullie de dodelijke werktuigen van het Goede?"
zouden we hun kunnen vragen.*

"Een beetje respect, meneer! Wij zijn big business."
Eduardo Galeano, De Morgen 14/4/1999

*"We must teach our children to solve their
problems with words, not with arms."*
President Clintons tv-speech, april 1999

In vorige columns in VONK had ik het onder andere over media, over taalbeschouwing en over het schoolboek. Nog meer zelfs: ik ventileerde zowaar meningen over de toekomst van deze concepten. Niet gehinderd door praktische bezwaren argumenteerde ik binnen het (taal)onderwijs voor een terugkeer naar de retorica (met aandacht voor het discours, argumentatietheorie, persuasieve communicatie, ...). Kortom, met aandacht

voor de retorische principes waarmee we onze cultuur creëren. Ik was ook zo lichtzinnig een advies te formuleren:

"Nog één raad: als de taalkundigen hun huiswerk maken, mogen ze het internet niet vergeten want de vernieuwing rond retorica speelt zich daar af. Geen toeval trouwens, via de digitalisering realiseren we ons opnieuw dat de mens een retorisch wezen is. Taal als spel. Alle redenen dus om ons vak au sérieux te nemen." (VONK 28/3, p. 78-79)

Niet dat ik een uitgebreide fanmail ontving, maar toch kreeg ik geïnteresseerde reacties die hier en daar geïrriteerde oprispingen werden. Een voorbeeldje graag, meneer Soetaert. Tsja, ik heb er mezelf in gepraat, dus laat ik een poging ondernemen. Ik kreeg de vraag rechtstreeks en ik begon overmoedig een voorbeeld te fantaseren en even later te bricoleren. U zoekt een thema? Kijk in de krant, doceerde ik. We keken in de krant. En konden of mochten we weggijken van Kosovo? Kosovo was dus – helaas – het ideale thema. Wat kon het (taal)onderwijs 'met' Kosovo doen? En wat hebben de (nieuwe) media hiermee te maken? En ik begon eraan. Wat volgt, moet u lezen als *work-in-progress*. Laten we hopen dat mijn werk gedateerd is, dat er geen bommen meer vallen, als deze *VONK* in uw bus valt. Maar ik vrees dat enkele principes interessant blijven, omdat de geschiedenis zich nu eenmaal herhaalt.

INFORMATIE

Op zoek naar informatie over Kosovo werden we overweldigd door een niet aflatende stroom aan feiten, achtergronden, standpunten, ... Ook hier worden we geconfronteerd met de informatieparadox: de enorme hoeveelheid informatie veroorzaakt een groeiend gevoel van onoverzichtelijkheid en machteloosheid. Toch lijkt het alsof we nog nooit eerder zo geïnformeerd zijn over een oorlog. Kranten, tijdschriften, televisie, radio, internet, ... Wie niks vindt, heeft slecht gezocht. Maar wie iets vindt, ontdekt vaak een paar dagen later hoe onbetrouwbaar de nieuwsgeving wel is.

Ook blijkt weer dat het schoolboek niet langer het ideale medium is om dergelijke onderwerpen te behandelen. Wie als leraar

zijn onderwijs wil actualiseren, dient op korte tijd te kunnen reageren, zowel wat expertise over het onderwerp als wat materiaal betreft. Samenwerking met collega's rond dit thema – per definitie trouwens vakoverschrijdend – lijkt vanzelfsprekend. De nieuwe media (e-mail en een website) laten vandaag toe een ruimer netwerk van samenwerking op te zetten. Ruimer in elk geval dan de eigen school of klas. Tegelijkertijd zien we dergelijke netwerken op het internet muteren tot een materiaalverzameling én een discussieforum én een leeromgeving.

Zo ontwikkelde Sandra Fauconnier (Universiteit Gent) op korte tijd een website waarin zij informatie en standpunten inventariseerde rond de kwestie Kosovo. Belangrijk lijkt me dat zij in haar site diverse standpunten naast elkaar plaatst, waardoor vergelijking en nuancering mogelijk worden. Als er dan toch een ideologische keuze gemaakt wordt, is die keuze beïnvloed door een humanitaire bezorgdheid voor de slachtoffers. En de bezorgdheid over de onbetrouwbaarheid van de media. Laten we hopen dat we tenminste deze perspectieven kunnen delen.

ARGUMENTATIE

Hoe gedraagt men zich als leraar in dit debat, want het gaat hier uiteindelijk om ideologische keuzes, persoonlijke meningen, ... ? Hoewel het uiteindelijk de bedoeling is dat leerlingen een eigen mening kunnen vormen, lijkt het me van belang die meningen zoveel mogelijk te problematiseren. Precies via het onderwijs kan men meningen en attitudes immers proberen om te buigen tot geïnformeerde standpunten. Ik ben me bewust van de complexiteit die ik voorstel, maar ik denk dat we daar moeten mee leren

leven en ... handelen. Het moet mogelijk zijn om dit conflict vanuit verschillende perspectieven te beschrijven en te benaderen.

Wie de voorpagina's van onze kranten en tijdschriften – in de eerste fase – bekijkt en doorheen de nieuwsuitzendingen zapt, wordt geconfronteerd met een eenvoudige boodschap: de westerse democratische wereld verbiedt een nationalistische leider etnische zuiveringen uit te voeren. Kortom, 'oorlog' wordt een 'humanitaire interventie' en die naamgeving werd vaak overgenomen in de politieke commentaar. Een perspectiefwijziging zorgt voor een ander standpunt: 'een leger valt een soevereine staat aan'. Hierbij wordt de vraag gesteld naar de legale status van de 'humanitaire interventie' (voor een retorische analyse van het 'truisme' dat hier gehanteerd wordt, zie Chomsky (1999)).

Weer een perspectiefwijziging – bij dat 'leger' – zorgt voor een andere realiteit: de NAVO verdedigt de westerse, Europese cultuur maar die cultuur bestaat in hoge mate uit een kapitalistisch systeem, een ... industrieel complex waarin de wapenindustrie een centrale rol speelt. Door die wijziging staat de NAVO niet alleen voor mensenrechten, maar ook voor platte commerciële belangen. Of om het met de cultuurfilosoof Žizek (1999) heel kritisch te stellen: de NAVO is het leger van de kapitalistische wereld die de belangen van het kapitaal verdedigt, in de vorm van een verwerpelijke travestie waarin ze poseren als verdedigers van de mensenrechten.

Oordelen binnen deze kwestie wordt nog complexer door het feit dat men diverse perspectieven/oordelen kan relateren aan afwijkende visies, waardoor iemand die een stelling verdedigt zich in het gezelschap van anderen bevindt – *bien étonné de se trouver ensemble*. Pacifisten bijvoorbeeld verzetten

zich vaak principieel tegen geweld. Maar wie tegen de NAVO-bombardementen is, kan ook heel andere redenen hebben, omdat hij of zij bijvoorbeeld voor de nationalistische politiek van Milosevic kiest. Of omdat hij/zij tegen de Islam wil ageren en zo de etnische zuivering van Milosevic legitimeert als "een strijd tegen de barbaarse Halve Maan, de eeuwige vijand van het christelijke en beschaafde Europa?" (Llosa, 1999). En: "Willen we een fundamentalistisch regime dat een bondgenoot wordt van Khadafi, Saddam Hoessein en de ayatollahs in het hart van Europa?" (Llosa, 1999).

Trouwens, het wordt nog complexer als we beseffen dat een oordeel over deze kwestie niet los kan gezien worden van andere conflicten. Zo krijgt iemand die tegen de NAVO-interventie is, onmiddellijk een les in en uit de geschiedenis: maakt men – als pacifist – niet dezelfde fout als tijdens de oorlog tegen Hitler of Saddam Houssein?

En wat met het dilemma van vele Serviërs die toch moeilijk de NAVO-bombardementen kunnen toejuichen? Vanuit politiek perspectief worden zij gestigmatiseerd tot landverraders, en vanuit persoonlijk perspectief kunnen zij toch moeilijk de vernietiging van hun land en de dood van landgenoten – familie en vrienden – goedpraten? Hoe organiseren je vanuit dit perspectief een politieke reactie tegen Milosovic?

Zo krijgt men ook onmiddellijk een les in vergelijkende actuele politieke praktijk. Als de NAVO inderdaad zo bezorgd zou zijn over een humanitair schandaal, waarom werd dan niet gereageerd op andere schandalen? Waarom werd Turkije niet gebombardeerd dat systematisch de Koerden isoleert en zuivert? Omdat Turkije bij het clubje hoort? Een goede klant is van de wapenindustrie? Of waarom werd er niet ingegrepen om de

Rwandese tragedie te voorkomen? Of denk aan Guatemala "waarbij honderd keer meer mensen werden gedood en dubbel zoveel mensen werden gedeporteerd als in Kosovo" (Galeano, 1999; Chomsky, 1999).

Galeano constateert dat tijdens de eerste nacht evenveel geld uitgegeven werd als Clinton beloofde aan de Centraal-Amerikaanse landen die door Mitch getroffen werden: *"Zoals alle oorlogen is deze oorlog een reusachtige wapenbeurs. Zoals alle oorlogen dient deze oorlog om de militaire uitgaven te rechtvaardigen. De grote Westerse machten zijn tot de tanden gewapend en hebben zowel klanten als vijanden nodig."* Terwijl ik dit schrijf, is de vreselijke moordpartij in een Amerikaanse school groot nieuws en hoor ik Clinton zijn bezorgdheid over de jeugd uitspreken. En vraag ik mij — met velen toch — af: waarom geen bezorgdheid over de open wapenverkoop? Is die lobby zo sterk?

Waarom beschrijft de NAVO dit conflict als een defensieve strategie? Wat verbergt deze militaire retoriek? De stabiliteit van de regio rond Kosovo is immers vanuit militair perspectief een brandende kwestie. In een interview met prof. Suy probeert Bart Eeckhout (1999) zicht te krijgen op die strategie: *"De NAVO is, bijna ongemerkt, aan een omsingeling van Rusland begonnen. De alliantie maakt van de ontstellende militaire zwakte van Rusland gebruik om haar zuidflank (Turkije en Griekenland) te verbinden met de Midden- en West-Europese flank. De enige zwarte – of witte, zo u wil – vlek in dat scenario is net Joegoslavië. Daar ligt het belang van de NAVO in deze oorlog. Het regime van de Joegoslavische president Slobodan Milosovic moet vervangen worden door een meer democratisch regime, dat zich inschrijft in het NAVO-schema voor die regio."*

En waarom is deze regio zo belangrijk? *"Het uiteindelijke doel ligt een stap verder. De toekomst van de NAVO ligt in het beheersen van de conflicthaarden van het Midden-Oosten. Daarbij moet men vooral de rol van de enorme olievoorraden in de Kaspische Zee in de gaten houden. De NAVO wil haar pied à terre in de regio versterken, daarom moet eerst de Balkan ontmijnd worden."* Merkwaardige analyse als we de retoriek nalezen waarin steeds beklemtoond wordt dat de aanvallen van de NAVO niets te maken hebben met politieke of economische belangen.

Met een retorische lezing van deze oorlog bedoel ik dat leerlingen moeten leren kijken door andermans ogen vooraleer blindelings een mening te ventileren. Wat we in het onderwijs kunnen ontmijnen: redeneringen in discours en retoriek. En daarin spelen dan weer de media zo'n belangrijke rol. Was dit conflict niet zo tragisch, dan zou een retorische lezing een spottende lach oproepen – spot met al die opgeblazen waarden en onbetrouwbare waarheden.

GESCHIEDENIS

Wie zich op de argumentatie concentreert, wordt geconfronteerd met het feit hoe zowel de geschiedenis als de actualiteit – als objectieve bondgenoten – gebruikt worden om tegensprekelijke stellingen te verdedigen. De Albanese schrijver Kadare was te zien op het Nederlandse actualiteitenprogramma *Netwerk* (ook overgenomen door *Ter Zake* 20/4/1999). Kadare constateerde hoe de geschiedenis door de Slavische volkeren steeds weer gebruikt wordt om actuele standpunten te legitimeren. Nou ja, dat geldt natuurlijk ook voor ons – en zelfs heel specifiek voor ons taalgebied: de Vlaamse geschiedenis wordt ook geregeld herschreven.

Nou ja, het geldt ook voor Kadare die enerzijds de mythe van de Serviërs ontmaskert, maar er anderzijds zijn eigen mythe van het Albanese volk tegenover plaatst: het oudste volk in de Balkan zouden de Albanezen zijn. Ook dat is ons hier niet vreemd, zoals Marc Reynebeau (1996) schrijft: de geschiedenis is *"als wetenschappelijke discipline geboren in de dienstbaarheid, meer bepaald in een romantische en nationalistische geest van de vorige eeuw"* (p. 41). Hoe de geschiedenis 'goed' en 'slecht' kan worden ingezet, is opnieuw een centrale vraag bij een retorische benadering van dat vakgebied.

MEDIA

Wat valt op in de berichtgeving rond Kosovo? Dat het ook een mediaoorlog is, dat de oorlogsvoering ook in taal gebeurt, dat onze oordelen in taal vorm krijgen. Het is een oud gegeven: legerbevelhebbers in beide kampen vieren hun overwinningen, verzwijgen hun nederlagen. *Ter Zake* (7/4/1999) maakte een vergelijking van West-Europese en Centraal-Europese berichtgeving. En in het wekelijkse programma van de Nederlandse essayist Anil Ramdas werden televisiebeelden over de oorlog geanalyseerd. Een *"hoog niveau van liegen"*, constateerde het panel. Opvallend is dat steeds meer elke vorm van berichtgeving – ook foto's en televisiebeelden – herleid is tot een item in *Schalkse Ruiters*: is het waar of niet waar? In de diverse confrontaties met beelden zeggen de betrokkenen dat het om manipulatie gaat. Deze manipulatie doorgronden, maakt deel uit van een 'retorische' lezing van deze oorlog.

Ook de VRT-VTM uitzending *'Help Kosovo'* werd door *Ter Zake* (27/4/1999) – in aanwezigheid van een sociaal-psycholoog van de K.U.Leuven – geïnterpreteerd vanuit de beelden die mensen manipuleren om *"meer te geven"* ... En komt daar nog bij: die mix van informatie en amusement met spectaculaire momenten – voor insiders – waarin de soaps in elkaar overgaan en uiteindelijk van deze oorlog een soap maken. Maar kom, het is voor het goede doel. Wat er in elk geval uit spreekt, is het immense belang van de tv-berichtgeving (wie kan nog lesgeven zonder de video in aanslag?). Het belang van televisie laat zich lezen in het feit dat het televisiestation in Belgrado een doelwit was van de bommen. Commentaar op televisie van de NAVO-woordvoerder Ken Bacon: *"its function is to distort reality ..."* De staatszender wordt een belangrijke vijand, een *onderdeel van Milosovic' moordmachine als het leger*. En onze eigen televisie?

RETORICA

Op het moment dat ik dit artikel schreef, kreeg ik een mail van Traci Gardner: *'23rd List of Ten: Rhetoric of War'*. Gardner (1999) verzorgt een reeks lessen rond bepaalde onderwerpen waarop men zich kan inschrijven. Zij schrijft over haar onmacht om iets te doen, over haar onzekerheid te oordelen als leraar en als lerarenopleider. Zij deed wat ze kon doen, een lesmodel maken. Ik vertaal het en pas het wat aan voor u.

Naamgeving

Bekijk de woorden die gebruikt worden voor de beschrijving van de gebeurtenissen, mensen en dingen. Bv. wie gebruikt 'oorlog' en wie 'militaire actie'? Wie 'genocide' en wie 'etnische zuivering'? Bespreek de connotatie en denotatie bij deze woorden.

Onderzoek ook de historische vergelijkingen: in het Westen is Milosovic een soort Hitler, in Joegoslavië blijkt hij een soort Mozes te zijn.

Bekijk het doel – de retorische strategieën – én het doelpubliek.

[Gardner citeert een paar voorbeelden: 'ethnic cleansing', 'freedom fighters', 'peacekeepers', 'police action', 'death squad' and 'Serbian war machine'. Meer voor de Engelse les die voorbeelden, waarmee ik echter wil stellen dat die retorische vraagstelling in alle talen kan worden geanalyseerd.]

Overtuigen

Kies uitspraken van een van de groepen die betrokken zijn bij de oorlog: een politiker, een militaire zagsman, een 'kenner', een arts, ... Hoe wordt gebruik gemaakt van ethische, logische, emotionele, ... argumenten?

Ontwijken

Idem. Bekijk wat niet gezegd wordt door een bepaalde groep. Welke aspecten werden vermeden? Wie komt nooit aan het woord? Waarom?

Objectief versus subjectief

Bespreek een krantenartikel, televisie- of radio-uitzending, ... Selecteer objectieve van subjectieve uitspraken. Waarop is jouw oordeel gebaseerd?

Metafoor

Verzamel metaforen die gebruikt worden om de oorlog, het conflict te beschrijven. (Zie ook het gebruik van genres: oorlogstaferelen kunnen zake-lijk beschreven worden, als een avontuur, als een spel, ...). Bekijk de retorische bedoelingen van genres (zie: George Lakoff's *Metaphor and War*).

Getuigenissen

Verzamel en vergelijk getuigenissen. Bekijk wat en hoe er beschreven wordt. Vergelijk eventueel met oorlogen uit het verleden, en bekijk het terugkerend discours (zie in dit verband de vergelijking met het Hitler-tijdperk).

Beelden

Onderzoek de rol die beelden spelen in de communicatie over de oorlog. Hoe worden zij ingezet in deze 'media'-oorlog? Welke commentaar (woord en muziek) begeleidt deze beelden? Hoe worden ze gemonteerd binnen een verhaal? Hoe worden verschillende technieken gebruikt bij verschillende genres (een briefing van het leger, het commentaar van een journalist, een getuige, een specialist, ...).

Merkwaardig wel dat er niet ingegaan wordt op de rol van het internet, hoewel het lesvoorstel via het internet verspreid werd. Daarom even een blik op de rol van de nieuwe media in dit conflict.

INTERNET

Hierboven heb ik reeds het internet vermeld als een bron van informatie, maar het is ook meer dan dat: internet speelt een rechtstreekse rol in de retorische oorlogsvoering, van Servische propaganda (www.serbia-info.com) waar *"Milosevic's peace initiative"* centraal staat tot de NAVO-website met persmededelingen, transcripties van de dagelijkse persbriefings, fotomateriaal en video-opnames (www.nato.int).

Maar naast een bron van informatie groeide het internet ook tot een ruimte voor heel persoonlijke informatie/getuigenissen: *"Around 04:30 am, cruise missiles hit Belgrade again!"* En: *"I wonder what is on the menu for next night ... :-(* ("En noodkreten: *"dear friends whatever is happening here and will happen I've decided to leave the country ... maybe I am a coward, maybe I am not, but there is no future here ... so it looks that I am a refugee"*. En concrete vragen naar hulp: *"(...) so if anyone is in Bulgaria, Sofia ... I would need just a hint of help. I don't even know where to go, Sarajevo, Budapest, Bucarest, Sofia ... some of the options."* En oproepen tot politieke actie: *"but perhaps e-mail will help let America know the horror of what its government has begun ... "*). Dat laatste leidt tot een nieuwe vorm van engagement: een vorm van *'hacktivisme'*, een online activisme voor een online democratie. *'Elektronische piraten'*, *'internetguerilla'* ... zijn de nieuwe buzzwords waarmee verwezen wordt naar

ping-pongbombardementen waarmee de servers platgelegd worden.

Op het internet wordt de oorlog verbaal verder gevoerd. En ook hier wordt de waarheid van de berichtgeving in vraag gesteld. Is het bericht van een ontredder meisje werkelijk een bericht van dat meisje? Of worden we gemanipuleerd? Zoals Eric Crump (1999) opmerkt naar aanleiding van een discussie over de objectiviteit van internetbronnen: *"It's not really safe to simply trust reports that purport to be from authentic eye witnesses in this conflict. For one thing, *Everybody* involved in any way has deep agendas to promote and protect. If ever there was a case for the death of objectivity .. "*

Technologie belooft ons objectiviteit en informatie en inzicht ... maar het wordt steeds duidelijker dat diezelfde technologie ons ook onoverzichtelijkheid en extreme vormen van subjectiviteit en desinformatie bezorgt. Ik zal hier dan ook maar het cliché herhalen dat de uitvinding en verspreiding van de nieuwe media – internet voorop – alles te maken heeft met de oorlogsindustrie. Dat deze oorlog ook in een andere meer letterlijke betekenis een nieuwe media-oorlog is.

Een constant wantrouwen lijkt de enige remedie. Waarheden lichten eventjes op maar verdwijnen, want steeds weer loopt iemand er mee weg.

RETORIEK

Er zijn gevaren verbonden aan de retorische analyse die ik hierboven beschrijf. Ik besef bijvoorbeeld dat bij een doorgedreven retorische analyse er een moment komt dat men zich loszingt van de werkelijkheid. Acade-

mici die zich bezinnen – binnen cultural studies, discourse analyse, mediastudies – over de retoriek kunnen helaas elke vorm van praktijk uit het oog verliezen. Ook wat het pleidooi voor geïnformeerde meningen betreft, worden we geconfronteerd met het feit dat we nooit volledigheid bereiken ... en dat die onvolledigheid en onoverzichtelijkheid elk oordeel en handelen kunnen opschorten. Daarom is het noodzakelijk om geregeld terug te keren naar een realiteit die tastbaar is, zoals Marjolein De Vos (1999) ons met de neus op de echte feiten drukte:

“Wat heeft die vrouw uit Kosovo daar nu allemaal aan. Helemaal niets. Die is in de eerste plaats het meest gebaat bij allerlei praktische dingen als dekens en schoon water en een plek waar ze althans voorlopig kan blijven, liefst bij familie en vrienden. Wij kunnen weinig voor haar betekenen. We kunnen geld overmaken, we kunnen voor haar bidden of aan haar denken, we kunnen

onszelf proberen een houding aan te leren waar wijzelf en anderen iets aan zullen hebben mocht ons ooit iets zo verschrikkelijks overkomen, of iets anders verschrikkelijks. We kunnen natuurlijk ook gaan debatteren over het nut van de NAVO-bombardementen en of alles wel goed is voorbereid en hoe het kan dat zo’n grote operatie tegelijkertijd zo op een gok lijkt – maar er zijn bijna meer opinies dan mensen in de omloop en die vrouw zit daar maar. Of ze zit in Servië en op haar huis is een bom gevallen, met onze hartelijke groeten.” (De Vos, 1999).

Er is inderdaad een gevaar dat retoriek alle leed wegedeneert – ontluisterend samengevat in dat berichtje uit Vrij Nederland (24/4/1999):

“Uw vakantiegeld afstaan voor de Kosovaren? Of hebt u iets bedacht tegen dat soort vervelende gedachten?”

Ronald Soetaert
Vakgroep Onderwijskunde
Universiteit Gent
ronald.soetaert@ugent.be

PS

Zoals gezegd, hopelijk zijn deze analyse en materiaalverzameling gedateerd en blijft dit conflict niet aanslepen. Maar de manier van werken – het verzamelen van krantenknipsels, videofragmenten, het raadplegen en/of opzetten van een website, ... – blijft een suggestie voor de toekomst. De analyse van dit conflict illustreert hoe dit onderwerp vakoverschrijdend dient benaderd te worden. En het illustreert tevens hoe taalleraren met een retorische lezing van de oorlog een belangrijke rol kunnen spelen in een zorgvuldige analyse als basis voor geïnformeerde meningen.

Bibliografie

Chomsky, N. (1999). *The Current Bombings: behind the Rhetoric*.
www.chomsky.info/articles/199903--.htm

Crump, E. (1999). *FC: Email from Yugoslavia (fwd). Alliance for Computers and Writing*.

De Vos, M. (1999): Vaar met de stroom. *NRC-Handelsblad*, 12/4/1999.

Eeckhout, B. (1999): Navo's toekomst ligt in het Midden-Oosten. Interview met prof. Erik Suy. *De Morgen*, 22/4/1999.

Gardner, T. (1999). *23rd List of Ten: Rhetoric of War*.
<http://www.tengrrl.com/tens/023.shtml>

Galeano, E. (1999). Als bommen konden spreken. *De Morgen*, 14/4/1999.

Heldring, J.L. (1999). De valstrik van het universalisme. *NRC-Handelsblad*, 6/4/1999.

Llosa, M.V. (1999): Het hoofd van Milosevic. *De Morgen*, 19/4/1999.

Reynebeau, M. (1996). De geschiedenis kruipt waar ze niet gaan kan. De canon en de historiografie. In: R. Soetaert & L. Top (red.), *Een beeld van belezenheid*. Den Haag: Sdu-Uitgevers, p. 37-52.

Zizek (1999): *The Double Extortion*.
<http://mailman.lbo-talk.org/1999/1999-April/006230.html>

